

Leer luisteren

De drukte, het voortdurende gejakker. Marion Kunstenaar kan er steeds slechter tegen. Waar is de stilte, wanneer luisteren mensen echt naar elkaar? Een gesprek over de sporen van de Sjoa, het belang van leren en reflectie en de troost van de kunst.

Ja,

ze woont al jaren in Israël en is wel wat gewend. Maar die drukte, die voortdurende stress. De driftig claxonnerende auto's in de

straten van Jeruzalem. "Er is geen greintje geduld", verzucht ze. "Geduld betekent ook dat je de tijd neemt om te luisteren naar wat de ander te zeggen heeft. Ik maak het zo vaak mee: ben ik halverwege mijn zin, dan vult een ander het vervolg al in. Terwijl ik iets heel anders wil zeggen."

Marion is een associatief denker, vlecht anekdotes en overdenkingen snel en gemakkelijk aan elkaar. Ze vertelt via Zoom -haar levenslijn met Nederland- hoe ze soms moedeloos wordt van het haastige Israëlische leven, maar zelf ook 'last' heeft van tijdgebrek. De voortdurend groeiende stapel boeken die op haar wacht, de online lernsessies, schilderen, musiceren met haar buurman, een 94-jarige altviolist. "Ik ben rupsje nooitgenoeg, ik wil altijd meer."

Marion Kunstenaar werd geboren in Den Haag, groeide op in Scheveningen. Twee keer per week bezochten ze de concerten in het Kurhaus, de tempel van de klassieke muziek. "Al die grootheden die daar kwamen spelen, Leonard Bernstein, Stefan Askenase, Yehudi Menuhin, Antal Dorati. Bij ons was muziek

tekst
Hester Stein
Foto's
Claudia Kamergorodski

'Als ik nu naar de scheuren kijk die haar leven tekenden, dan denk ik: ik had haar duizend keer in de watten moeten leggen.'

vanzelfsprekend; moeder had zangeres willen worden, vader kon geen noot lezen maar speelde alles wat hij hoorde op de piano. Mijn in Auschwitz vermoorde oom, mijn vader's oudste broer, was pianist."

Toen de oorlog uitbrak moest het gezin verhuizen naar Amsterdam vanwege de Atlantikwall, de verdedigingslinie. Ze hoefden in eerste instantie niet te vluchten omdat haar moeder niet joods was. Maar toen familie van haar vader was weggehaald besloten ze in alle rijl te vluchten: eerst naar Voorschoten in een wasserij en daarna naar familie in Den Haag. Daar moest vader zich meerdere keren verbergen op zolder of in de kruipruimte boven het plafond. Die intense angst herinnert Marion zich nog steeds. "Want ik wist waar mijn vader was. Als de politie of de 'Grüne' aanklopte, moest ik liegen als ze naar hem vroegen: de angst dat ik hem zou verraden! Dat gevoel, anderen te moeten beschermen en 'de wereld te moeten redden', dat raak je nooit meer kwijt."

"Mijn moeder was ongelofelijk dapper. Ze is zelfs tot in de Hollandse Schouwburg doorgedrongen om mijn grootouders eruit te halen. Maar in tegenstelling tot mijn grootmoeder wilde mijn grootvader niet mee. Hij zei, zo naïef, dat hij toch niks had misdaan en dat hij met de anderen de 'derech hamelech', de koninklijke weg, ging. Mijn moeder moest hen daar achterlaten. Mijn neefje en nichtje heeft ze ook niet kunnen redden. Hun ouders zeiden: 'We gaan nergens heen zonder onze kinderen.' Het is voor haar een levenslang trauma gebleven en voor mij een levenslang gemis."

Wat voor jeugd heb je gehad?

"In bepaald opzicht had ik een prachtige jeugd: de beste scholen, muziek, theater en buitenlandse reizen, maar wel met een soort

gouden halsband om. Want alles was gevaarlijk, ik mocht nergens alleen naar toe. Tegelijkertijd was daar het joods zijn, de oorlog, de herdenking op de Waalsdorpervlakte. Omdat iedereen 'weg' was en er geen andere plek was om te herdenken. Als het op school over de oorlog ging, had ik het gevoel dat ik onder de bank moest kruipen omdat het zoveel verdriet en angst opriep. Ook hoe je ergens diep van binnen wist dat je ouders doorgaan met hun leven vanwege jou. Dat is heel moeilijk te beschrijven."

Hoe heb je dat kunnen verwerken?

"Dat is een jarenlang proces. Therapie, jodendom en kunst zijn voor mij de pijlers van het verwerkingsproces. Bialik schreef in een beroemd essay 'Revelment and Concealment in language' dat het schrijven of lezen van poëzie is als het oversteken van een rivier die bevroren is geweest: je moet van ijsschots naar ijsschots springen. Het leven is als het springen van ijsblok naar ijsblok. Je moet zorgen dat je niet in het water valt, niet verdrinkt. Soms snap je niet waarom je wéér op een andere ijsschots moet springen, maar je doet het wel. Mijn leraren Avivah Zornberg en Rav Daniel Epstein zien Tora als poëzie: De verhalen, de vragen, de raadsels in Tora zo lezen, dat we daardoor misschien iets van het leven begrijpen."

Welke sprong naar een andere ijsschots is jou bijgebleven?

"Bijna direkt na mijn eindexamen in 1956 trouwde ik met Max Wolff, die 11 jaar ouder was dan ik. Zijn ouders hadden de oorlog overleefd, maar hun beide dochters en schoonzoon waren vermoord. Ze wilden niets liever dan via hun zoon het leven weer voort te zetten. We verhuisden naar Arnhem, kregen drie dochters, Josee, Yael en Batya en begonnen in Arnhem een kille. Uiteindelijk hield ons huwelijk geen stand. Mijn moeder was zo teleurgesteld. Ik was deel van het plaatje dat liet zien dat het leven weer oké was: een man, vrouw, kindjes, een huis. Maar ik 'verscheurde' dat plaatje. Om met het beeld van Bialik te spreken: Je weet dat je die sprong moet maken, maar je voelt ook die donkere rivier daaronder die je ouders zo graag niet wilden zien. Dus ik sprong, zwaar van schuldgevoel. Helaas was Leonard Cohen er toen nog niet met zijn lied: 'There is a crack in everything. That's how the light gets in.'

Waarom is het belangrijk oog te hebben voor die scheuren?

"We probeerden na de oorlog ons zo te richten op de mooie plaatjes. We wilden de scheuren liever niet zien, maar ze zaten overal. Daar moesten we mee leren leven, maar we konden daar niet op een open manier naar kijken. Alles stond in het teken van doorgaan. Zo kon ik niet goed met mijn schoonmoeder opschie-

'Toen ik de gedichten van Selma Merbaum las voelde ik een soort 'ontmoeting.'

'Dat gevoel, anderen te moeten beschermen en 'de wereld te moeten redden', dat raak je nooit meer kwijt.'

'Het leven is als het springen van ijsblok naar ijsblok.'

ten, jong als ik was. Als ik nu naar de scheuren kijk die haar leven tekenden, dan denk ik: ik had haar duizend keer in de watten moeten leggen. Waarom dácht ik daar toen niet aan? Maar ja, mijn leven bestond toen uit 'doen': kinderen krijgen, huishouden oppakken en investeren in joods leven. Pas veel later kwam er ruimte om te reflecteren."

Waarvoor hield jij vast aan het jodendom?

"De oorlog had mijn blik op het jodendom weliswaar gevormd, maar er was ook zoiets als liefde, misschien zelfs verlangen. Ik wilde een joods gezin, een joods leven. Maar wat dat precies inhield, wist ik natuurlijk niet. Toen we wilden trouwen was er een halachisch probleem. Rabbijn Jacob Soetendorp z.l. zei: 'Een kind waarvan één ouder joods is, heeft waarschijnlijk een beperkte joodse opvoeding gekregen en moet dus leren.' Dus ik ben gaan leren bij Bob Levisson z.l. en ik ben blijven studeren tot vandaag de dag. Het jodendom is een onvoorstelbaar rijke bron. Maar je moet er moeite voor doen, zoals voor alles wat de moeite van het ontdekken waard is. Met vroomheid heeft dat niets te maken."

Je stond aan de wieg gestaan van L.J.G. Arnhem, nu de L.J.G. Dieren/Gelderland.

"We woonden in Arnhem en in de jaren zestig was daar amper joods leven. Ook van de orthodoxe gemeente was niet veel meer over. Voor ons joods leven reisden we elke keer naar Amsterdam. Ik vroeg rabbijn Soetendorp of hij niet eens naar Arnhem wilde komen om voor een handjevol joden een verhaal te houden. Het begon met zo'n tien mensen in onze huiskamer en al snel probeerden we een vrijdagavonddienst te organiseren. Vanaf dat moment trok dat steeds meer mensen van Apeldoorn, Doesburg tot Dieren. Velen kwamen uit de Duitse reformbeweging en zochten een kille, waar zij zich thuis konden voelen. Ik heb me samen met anderen met hart en ziel ingezet om een gemeente van de grond te krijgen en dat is gelukt. En ik ben er trots op dat deze gemeente zo is gegroeid!"

Je hebt vanwege je ouders de keuze om aliya te maken uitgesteld. Waarom wilde je naar Israël?

"Het boek *Exodus* van Leon Uris trof me als een mokerslag. Opeens was het duidelijk voor mij: we gaan. Maar mijn vader wilde absoluut niet naar Israël. De confrontatie met alle joden die het wel hadden overleefd en dus ook met de mensen die 'weg' waren, kon hij niet aan. Ik besepte dat ik niet kon vertrekken zolang mijn ouders nog leefden. Twee van mijn dochters gingen er studeren. Toen mijn ouders uiteindelijk naar Israël kwamen vonden zij het geweldig. Maar mijn vader kon die emoties amper aan. Pas later, toen mijn ouders waren overleden, ben ik gegaan met mijn tweede partner Elie Saghroun. Dat is nu 26 jaar geleden."

Je pendelt heen en weer tussen Nederland en Israël. Waar voel je je het meeste thuis?

“De vader van mijn kleinzoon Jona schreef eens in een Sinterklaasgedicht: “In Jeruzalem staat je huis, maar in Amsterdam ben je thuis”. Ik heb het honderd keer gelezen, honderd keer springen de tranen in m’n ogen. De zee, de seizoenen, de eilanden, de meeuwen die boven het water krijsen. Ik houd er intens van en bij elke foto van Nederland voel ik dat verlangen. En niet te vergeten de taal, de literatuur! Wat in het jiddisch zo mooi ‘mammeloesjen’ heet, taal is je identiteit. Gelukkig woont een dochter met twee van mijn kleinkinderen in Jeruzalem en dat betekent ook thuis.”

In het begin van ons gesprek zei je dat bij veel mensen het geduld ontbreekt om te luisteren naar wat de ander echt te zeggen heeft. Hoe zit dat bij jou?

“Ik had zelf veel meer willen luisteren, bijvoorbeeld naar mijn kinderen. Wat ze dachten, voelden. Maar toen mijn kinderen jong waren, was ik druk met andere dingen: van ‘hebben ze huiswerk gemaakt?’ ‘Zijn ze naar muziekles gegaan, naar joodse les?’ Vreselijk praktisch.”

“Luisteren is moeilijk en tegelijkertijd zo belangrijk. Niet toevallig is het ‘sjema’ het middelpunt van de joodse traditie. Je begint je dag ermee en het is het laatste wat je zegt op het moment van sterven. Het is de nooit aflatende oproep aan iedere jood, aan iedere mens: luister! Leer te luisteren naar je familie, je kinderen en naar je innerlijke zelf. Wat zeggen ze echt? Door te luisteren naar anderen, kom je tevens dicht bij jezelf. Daarom vind ik leren zo belangrijk. Luisteren en leren confronteren je met jezelf, met wie je echt bent. Ik ben nu 85 jaar, ik hoop iets geleerd te hebben, maar moet mezelf blijven uitdagen.”

Je hebt veel verschillende organisaties helpen oprichten: van LJG Arnhem, OJEC tot Yad Elie in Jeruzalem. Wat drijft jou?

“Het jodendom leert dat je van de ander moet houden als van jezelf. Hoe wil je dat doen als je niet voor de ander klaarstaat? In Jeruzalem vertelde een vriendin over een jongetje dat geen geld voor de lunch op school kreeg. De restjes van andere kinderen mocht hij in de lerarenkamer in z’n eentje opeten. Eerst wilde ik voor die ene jongen een cheque geven. Maar toen bleek dat zoveel kinderen met een lege maag naar school gingen besloot ik een fonds op te richten voor voedzame maaltijden voor Joodse en Arabische kinderen in en rond Jeruzalem: Yad Elie, ter nagedachtenis aan mijn tweede echtgenoot. Dat was in 2003. Eerst vroeg ik vrienden om bij te dragen maar later begonnen we benefietconcerten te organiseren. Drie jaar geleden stond de teller op een miljoen maaltijden. Voor mij is Yad

‘Ik was deel van het plaatje dat liet zien dat het leven weer oké was: een man, vrouw, kindjes, een huis. Maar dat plaatje ‘verscheurde’ ik.’

Marion Kunstenaar

studeerde judaïca, verdiepte zich in de christelijke theologie. Stichtte de LJG Arnhem, nu Gelderland, is medeoprichter van het Overlegorgaan Joden en Christenen in Nederland (OJEC), het Arnhemse Leerhuis, de Folkertsma Stichting voor Talmoedica, die later overging in Pardes. Ze stichtte Yad Elie (www.yadelie.org). Marion woont in Jeruzalem waar ze in 1995 met haar tweede partner Elie Saghrour naartoe verhuisde. Elie overleed in 1999. Marion heeft drie dochters: Josee, Yael en Batya en 3 kleinkinderen: Yoash, Zoe en Jona.

Elie misschien wel het beste wat ik in mijn leven heb gedaan.”

Welke vragen houden je op jouw leeftijd bezig?
“Zie ik mezelf wel zoals ik echt ben? De laatste jaren komt de Sjoa steeds meer naar boven. Wat voor invloed heeft die oorlog op mij gehad? En op mijn kinderen? Hoe was mijn relatie echt ten opzichte van mijn ouders? Mijn ex-man? Dan komen de fouten boven drijven naast wat er, gelukkig, wel goed is gegaan.”

In je schilderijen komt de oorlog soms terug. Het valt me op dat je je meeste werk geen naam geeft, behalve bij een schilderij ter herinnering aan Selma Merbaum.

“Toen ik exposeerde in New York kreeg ik de vraag of ik geen titels bij mijn werk wilde zetten. Maar ik wil de toeschouwers niet op voorhand vertellen wat zij moeten zien. Het gaat, vooral bij abstract werk een dialoog met jou aan. Iedere dialoog is verschillend. Maar met het werk voor Selma gebeurde er iets anders. Toen ik haar gedichten las voelde ik een soort ‘ontmoeting’. Zij was 18 jaar oud toen ze werd vermoord in een Duits dwangarbeiderskamp in Oekraïne. Ze heeft 57 gedichten achtergelaten, die zo krachtig, zo puur en ook zo pijnlijk zijn. En ineens wist ik dat ik dit werk aan haar wilde opdragen om zo haar stem op een andere manier bekend te maken, haar te laten horen aan mensen die haar niet kennen.”

“Ik wil niet dat het pathetisch klinkt, maar ik voel het bijna als een soort missie. Dat heb ik ook met Etty Hillesum en Charlotte Salomon, die jarenlang nauwelijks bekend waren in Israël. Om hun ‘stemmen’ te laten horen, om als het ware een ontmoeting met deze vrouwen te creëren, zoals we dat een paar jaar geleden in Jeruzalem hebben gedaan, dat maakt mij blij! Want door hun namen te noemen laat ik hen leven. Zoals het jodendom zegt: zo lang wij leven, leven zij.”

Waar ben je dankbaar voor?

“Voor mijn kinderen, mijn kleinkinderen, mijn pleegzus, haar familie en mijn goede vrienden en vooral dat ik kan genieten. Maar ook dat wij, gezien onze geschiedenis, nu leven in een gouden tijd. We kunnen wonen in Israël, joodse gemeenschappen kunnen hun eigen levensstijl behouden in Londen, Amsterdam of New York. Natuurlijk krijgen we te maken met antisemitisme, maar dat is er altijd geweest. We hebben de vrijheid om koosjer te eten, sjabbes te vieren. We hoeven niemand om toestemming te vragen om onze zonen te laten besnijden. Onze ouders hebben met zoveel energie alles gedaan om ons een toekomst te geven en om de joodse schatten die zij ons hebben nagelaten te koesteren. Dan is het toch aan ons om ons daarin te verdiepen!”